

Den helige biskop Henriks sarkofag i Nousis kyrka

Av Tove Riska

Högt över det sydvästhinska odlingslandskapet – i sig självt ett vittnesbörd om urgammal kultur – reser sig Nousis kyrka som ett monument över den tid, då Finlands kulturhistoria definitivt sammanknötts med den västeuropeiska. Ty Nousis kyrka är Sankt Henriks gravkyrka och rymmer inom sig ett av Finlands förnämsta medeltida konstminnen: den berömda sarkofagen med sina graverade mässingsplåtar, som skildrar detta västeuropeiska helgons legend.

Biskop Henrik, Finlands apostel

Sankt Henrik skall traditionen ha varit född i England och han bragtes om livet i Finland, troligen den 20. januari 1156 (1). Inga samtida källor berättar om hans liv, utan vi får nöja oss med de liturgiska texterna och senare legendmaterial. Henrik skall ha medföljt kardinalslegaten Nicolaus Breakspere från Rom till Uppsala varifrån han sedan åtföljde kung Erik den helige på det s.k. första korståget till Finland. Sedan Erik återvänt stannade Henrik kvar för att som missionbiskop (2) – utan något ännu organiserat stift – konsolidera den redan rotade kristendomen i Sydväst-Finland och med sitt arbete tydligen bidra till att stävja östkyrkans expansion mot väst.

Biskopen säges vidare ha bannlyst en storbonde, Lalli (Laurentius), som dräpt en av hans män. Den förtörnade missdådaren föjde då biskopen, hann upp honom på Kjulo träsks is och slog ihjäl honom. Dråpet

utövades enligt en version med slagsvärd, enligt en annan, av Henriksikonografin knäsatt, med yxa. Liket fördes till Nousis där Henrik gravlades i den nuvarande kyrkans föregångare. Senare överfördes en del relikker till domkyrkan i Åbo. Ett flertal mirakler, främst bland allmogen i sydvästra Finland, tillskrives helgonet.

Redan år 1296 omtalas Henrik som skyddshelgon för domkyrkan jämsides med den Heliga Jungfrun. De liturgiska texterna, inklusive de läsningar som skildrar martyriet, måste då sedan länge ha förelegat. Till samma tid går möjligen den folkliga diktningen tillbaka (3). Då Finlands kyrka nu organiserades som en del av den västeuropeiska universalkyrkan övertog biskop Henrik på ett övertygande sätt rollen som ett av de nationalhelgon tiden krävde: han var både förkunare, organisator och martyr.

Gravkyrkan i Nousis

Vid samma tid som det finska biskopsstiftet får sin symbol i katedralen i Åbo synes biskop Johannes I, som tillträdde sit ämbete 1286, ha drivit på uppförandet av en värdigare kyrka i Nousis än den tidigare, mindre Mariakyrkan av trä (4). Dess ädla arkitektur planerades med höggotiska pilastrar och knippepelare (5), men då Johannes år 1290 kallas till Uppsala byggs kyrkan i Nousis färdig under efterträdaren biskop Magnus I enligt modernare och enklare stilideal. Un-

Sankt Henriks sarkofag på sin ursprungliga plats. Foto P. O. Welin, Museiverket 1969.

der själva byggnadsskedet får också lokalintressena verka för kyrkans centraltanke: Sankt Henriks relikers högtidligen till domkyrkan.

För Nousis var rollen av kult centrum med gravkyrka emellertid inte utspelad med detta. Reliker kan vederligen delas. Gallén föreställer sig, att det enda som kom till Åbo var den heliges huvud och armar, vilka enligt uppgift biskop Magnus Olai Tavast sedan för såg med silverfodral (6). Detta strider heller inte mot de fynd av skelettdelar, som Rinne publicerar i sin stora Henriksmonografi. För övrigt skulle biskopens relikers till stor del ha legat kvar i Nousis. Därför var det heller inte orimligt av Magnus Olai att beställa en ny sarkofag för relikerna omkring 1415-1420 (måhända med tanke på själva kyrkobyggnadens hundraårsjubileum?).

Lokalt levde traditionerna kring Sankt Henrik och hans grav segt vidare. Folkliga föreställningar om själva sarkofagens undergörande kraft finns belagda långt in i nyare tid (7). Det ansågs också farligt att flytta sarkofagen och därigenom ådra sig helgonets vrede. Då kommittén för Åbo domkyrkas fornminnens återställande inemot slutet av 1800-talet luftade planer på att flytta monumentet till Åbo och därigenom skydda det, reagerade församlingen därför omedelbart genom att kosta på en – visserligen föga sakkunnigt utförd – reparation. I samband med aktualiseringen av en omfattande reparation i kyrkan 1895 beslöt man vidare att med stöd av donationer och statliga bidrag uppföra ett kapell i anslutning till kyrkans östkor enkom för att ge Sankt Henriks sarkofag en värdig inramning. I detta av Josef Stenbäck 1896 planerade kapell stod sarkofagen ända fram till 1960-talet, medan en galvanoplastiskt utförd kopia sedan år 1928 kunnat beskådas i Finlands nationalmuseum (8).

Först i samband med de undersökningar, som före-

gick kyrkans restaurering 1967-69 under ledning av Arkeologiska kommissionens arkitekter Heikki Havas och Maija Kairamo, fann man under golvet i kyrksalen sarkofagens ursprungliga grundval, synbarligen rester av den grav där biskop Henrik lagts i den nuvarande kyrkans föregångare. Nu återflyttades sarkofagen till detta läge, utanför östkoret mellan mittskeppets första och andra travé från öst och något norr om kyrksalens mittaxel (9).

Tillverkningsort och datering

Själva sättet att pryda gravstenar med metallplåt, antingen de var utskurna i figurform eller hela rektanglar, uppträder åtminstone på 1100-talet och går kanske, som Bouquet nämner (10), att härleda ur Limogesarbeten. Mässingstillverkning som stordrift förekom under medeltiden främst i Flandern. Metallegeringen smältes i stenformar och bearbetades med stånghammare till relativt små plåtar, som sedan kunde svetsas samman; så ser man tydligt att de stora plattorna på Henrikssarkofagen består av flera mindre kvadrater. Idag finns flertalet metallprydda gravstenar främst i England och Nordeuropa, men detta bevisar i och för sig ingenting om deras ursprung. I synnerhet i Nederländerna gick religionsstriderna hårt fram över äldre kyrkoinredningar – och metallen var ju alltid en begärlig vara. Också i Finland känner man flera nu försvunna gravmonument av samma slag. T.ex. hade biskop Johannes Westfals grav (ca 1385), den tavastiska graven från slutet av 1400-talet och ännu Martin Skyttes grav (ca 1550) – alla i Åbo domkyrka – täckplattor av metall, och om den tavastiska säges uttryckligen att denna var flandrisk (12).

Biskop Henriks sarkofag i Nousis är emellertid unik. Den är nämligen det enda bevarade medeltida gravmonument, som inte bara ovanpå pryds av en mäs-

singsplåt utan också har inkädda sidor. Denna typ av över golvet upphöjd tumba med graverade plåtar har visserligen också funnits på andra håll; Eichler nämner som exempel kölnermonumentet över biskop Wichold von Kulm, som dog år 1400. I dag står dock Henriksarkofagen ensam i sitt slag (13)

Vi vet inte hur helgongraven i Nousis såg ut på 1200- och 1300-talet. I den biskopskronika som ingår i det s.k. Palmsköldska fragmentet från början av 1500-talet (i Uppsala universitetsbibliotek) säges det om biskop Johannes Petri (d. 1370) att han *sepulcrum sancti Henrici Nousis decoravit* (14), och det var ju en rimlig åtgärd. Då senare källor emellertid tillskriver biskop Johannes den nuvarande praktsarkofagens beställning beror det på ett misstag. Först år 1719 nämner Johan Peringsköld i sin *Monumenta Ullerakerensia* biskop Magnus Olai Tavast som donator (15), en attribuering till vilken man förbehållslöst kan ansluta sig. Det finns därför inte heller någon orsak att ifrågasätta det årtal, 1429, som Peringsköld nämner för uppställningen av sarkofagen, dock utan att anföra någon källa. Såväl täckplattans text och vapenbild som legendscenernas kläder och rustningar har ingående studerats och forskningen har härvid nått full samstämmighet: plåtarna måste ha tillkommit vid början av 1400-talet (16).

Någon oenighet har tidvis rått om var dessa plåtar – som ofta kallas kopparplåtar – har tillverkats. Framför allt Eichler har analyserat det internationella materialet och hänför en stor del av produktionen till en och samma verkstad med internationellt rykte, eller rättare sagt talar han om »eine fabrikartige Grossbetrieb« med Brügge som centrum för tillverkning och export. Det kan heller inte vara en ren tillfällighet att några i Lybeck uppgjorda testamenten uttryckligen talar om plåtar från Flandern, och att de bevarade exemplaren

tycks koncentrera sig kring orter som har haft relationer till Hansan (17). Forskarnas osäkerhet beträffande proveniensen kan förklaras med att den flandriska storverkstaden kompiloriskt utnyttjade stildrag av såväl nordfransk, engelsk som belgisk karaktär. Den generella tidsstilen gör gravplåtarnas popularitet över vida områden fullt begriplig (18).

Publicerade avbildningar

En första bild av monumentet – eller rättare sagt enbart av dess täckplatta – ingick redan i Peringskölds ovan nämnda arbete från 1719. Det var ett stick efter en teckning, som utförts av antikvitetskollegiets tecknare Elias Brenner 1670/71 (19). Under 1737 och 1738 avritade den unge Laurentius Alstrin monumentets sidoplåtar och plåtarna på den ena gaveln (20) och senare gjordes stick också efter dessa ritningar. Sådana stick finns bl.a. i Finlands nationalmuseum, Kungliga biblioteket i Stockholm och Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens arkiv, medan originalritningarna tydligen har gått förlorade. Emellertid var det i form av litografier efter avgnidningar som den första fullständiga serien avbildningar nådde trycket, nämligen i Emil Nervanders beskrivning av sarkofagen i Finska Fornminnesföreningens tidskrifts första nummer 1871 (21). I England, där samlandet av gnidbilder alltid varit en ivrigt odlad hobby, presenterade M. R. James monumentet med kompletta avgnidningsbilder år 1903 (22).

Sarkofagen är svårfotograferad, och först i Juhani Rinnes massiva Henriksmonografi från 1932 ingår en komplett fotografisk serie (23). Monografin är finskspråkig och alltså svårtillgänglig för en skandinavisk läsekrets. Det kan måhända därför vara motiverat att åter en gång beskriva sarkofagen och nu på ett

skandinaviskt språk och med nytagna fotografier av sarkofagen i det tillstånd och på den plats där den nu befinner sig.

Sarkofag – icke kenotaf

Vi har här konsekvent använt termen sarkofag i stället för kenotaf, som ju ofta använts i litteraturen. Detta från den klassiska antiken lånade begrepp motiverades, ansåg man, av att sarkofagen var tom och alltså bara en minnesgrav. Som Gallén anför är hela idén om en sådan minnesgrav främmande för medeltiden (24).

Inte heller kan det vara riktigt att, som det också gjorts, beteckna monumentet som ett gravaltare. Sedan man konstaterat den ursprungliga gravens placering och med stöd av bl.a. fotografier och uppgifter i kyrkoarkivets inventarieberättelser insett, att sarkofagen – som ju anskaffats till den nuvarande kyrkan – hela tiden stått på denna samma plats, blev det klart att den inte kunnat vara tänkt som altare. Som Gallén påpekar (25) motsäger redan sarkofagens placering i kyrksalens längdriktning ett sådant antagande, och inte heller monumentets utformning liknar något medeltida altare. Också är täckplattan med sina stansade och graverade ornament så ojämn att man knappast skulle ha tagit risken att ställa en kalk med vin på denna skrovliga yta, där risken för att skvätta ut Kristi dyra blod var uppenbar.

Sarkofagens placering i öst-västlig riktning något norr om kyrksalens längdaxel motiveras alltså av den murade graven på platsen. I relation till den äldre kyrkan var graven säkert regelrätt placerad och sannolikt, som en biskopsgrav skulle, inom själva koret (26). Grunden under sarkofagen är murad av gråsten och mäter 247×126 cm; murtjockleken är 40 cm. I mitten är en utsparat grav om 165×100 cm. Överst har delvis bevarats en tegelinramning med en höjd av

16,64 cm och en tjocklek av 36-40 cm; i öst och väst är tjockleken lika med teglets längd eller 28 cm. Då graven på 1960-talet undersöktes var den fylld med jord. De enda fynden utgjordes av något kol och ett mynt från 1320-1330-talet.

Själva sarkofagen består av nästan svart, troligen belgisk kalksten (27). Skivorna är utanpå finslipade men deras insida obehandlad. Sarkofagen står på en låg sockel. Den mäter nedtill 250×126 cm och kring täckplattan 246×122 cm. Själva stommens mått är 230 och 105 cm. Fotlistens profil uppvisar en djup hålkäl över en tunn rundstav och i håklälen har utsparats fint skurna fyrbladiga rosor. Upp till övergår sarkofagens sida via en snedprofil och en hålkäl i täckplattan. I stommens sidor har utsparats plats för metallplåtarna, som tydligen var fastsatta med någotslags beck.

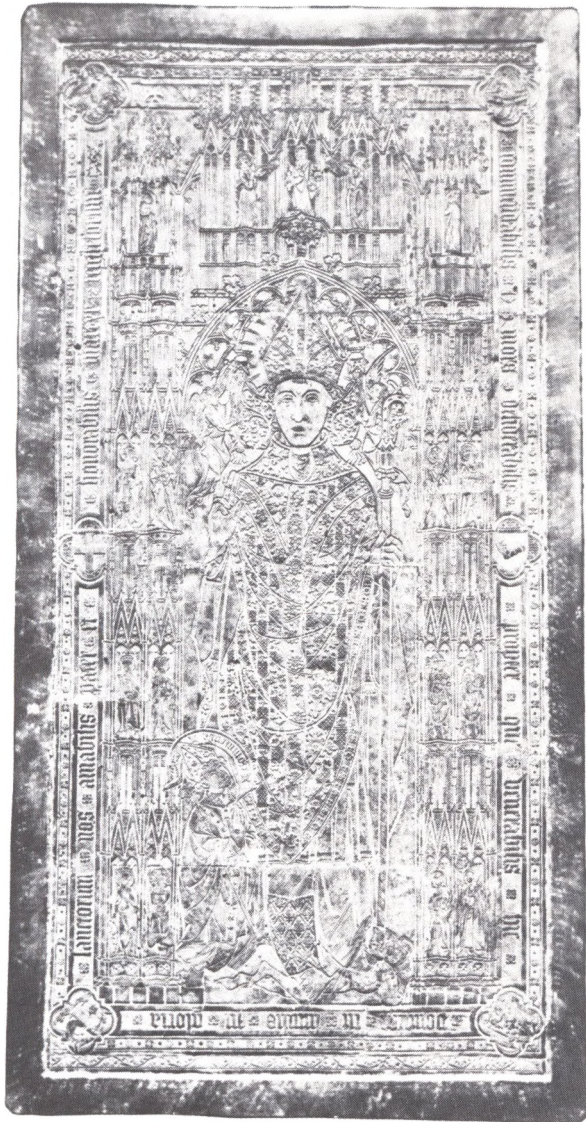
Vid den tidigare nämnda »restaureringen« blev sarkofagen marmorerad och fyrbladsrosorna förgylldes. Vid sekelskiftet har spåren av denna misshandel avlägsnats (28) men stenens yta är nu struken med en livlös grå färg.

Helgonets bild på täckplattan har varit bestämmande för gravens riktning, i det att huvudändan är i väster och fotändan – med öppning in till relikgömmen – i öster, som kristet gravskick bjuder.

Plåtarna

På kopian i nationalmuseum är sarkofagens graverade plåtar närmast bruna, då legeringen tydligen domineras av koppar. Originallets plåtar visar den gyllene färg som vi förknippar med termen mässig.

År 1878 reparerades en del av de redan tidigare spruckna och delvis bristfälliga plåtarna på en kopparslagarverkstad i Åbo och plåtarna bronserades. Ytbehandlingen har senare avlägsnats (29). I plåtarnas

hörn finns hål efter spikar, med vilka de någon tid varit fastsatta.

Täckplåten

Ovanpå sarkofagen är en stor rektangulär plåt med måtten 229,5 och 105 cm. Sammansvetsningen ses i form av en mittfog och flera tvärfogar. Teckningen uppfyller hela ytan. Den föreställer den helige biskopen i en rikt arkitektoniskt utarbetad himmelsk portal. Kring kanten löper ett smalt band prytt med små rosetter och rundlar och ytterom detta vid kortändarna ännu ett band med en elegant tunn vinranka. Innanför dessa band, som påminner om vävda prydnadsband, är ett något bredare med en text i minuskler, tagen ur Henriksdagens matutintext, åttonde läsningen: (30).

O vita commendabilis / o mors desiderabilis / propter que venerabilis / hic pontifex sit similis / in gloria sanctorum. / Commenda nos amabilis / pater et honorabilis / martyr regi celorum. Texten inleds med ett korstecken ovanför helgonets huvud och fortsätter ner längs hans vänstra sida för att avslutas uppe till höger. Ordet *Commenda* ingår inte i bandets text, utan skall tas från det textband som utgår från den knäböjande donatorns knäppta händer. Orden skiljs åt av små fyrbladsrosor av samma form som de skulpterade på sarkofagens fotlist. I plattans hörn avbryts bandet av fyrpass med graverade evangelistsymboler och vid mitten av långsidorna likaledes av fyrpass med vapensköldar. Vapenbilden till höger om helgonet är Åbo domkapitels likarmade kors och till vänster ätten Tavast's pansarklädda arm.

Sarkofagens täckplåt med donator knäböjande vid helgonets fötter. Foto P. O. Welin, Museiverket 1969.

Detta vapen leder till identifieringen av den biskopsdonator, som i mindre storlek k b jer nere till höger om Henrik: det  r biskop Magnus Olai Tavast, som beställde sarkofagen.

Sankt Henrik  r iklädd fullt ornat och lyfter höger hand med biskopsringen synlig i en v lsignelsegest, medan vänster hand håller kr klan. Under helgonets fötter ligger hans baneman Lalli hopkrupen, iklädd kort tunika med bälte samt hosor. Han har en yxa i handen och lyfter med den andra av sig den m ssa han stulit av biskopen, varvid, som legenden berättar, h r och huvudsv l följer med. Denne underliggare karakteriserar Henriksbilderna fr.o.m. början av 1400-talet. Andra exempel utgörs av en fristående Henriksskulptur i samma kyrka som sarkofagen och av en relief av helgonet på ett antemensale i Virmo kyrka, också det från samma period. (31)

På ömse sidor av Henriks huvud svingar på sarkofagens täckplåt svävande änglar rökelsekar. I sm nischer under baldakiner på huvudportalens sidor står parvisa figurer. De  r nederst till höger om helgonet martyrjungfrurna Katarina av Alexandria och Margareta och till vänster de svenska helgonen Birgitta av Vadstena och Elin av Skövde. På följande nivå står på motsvarande sätt flera lokala martyrer: kungahelgonen Erik och Olof och missionshelgonen och biskoparna Eskil och Sigfrid (32). På Henriks skulderniv  följer apostlarna Petrus och Paulus samt Andreas och Johannes. Överst i mitten av portalens överbyggnad ses Frälsaren som v rldsdomare med v rldsklotet i hand mellan änglar med rökelsekar, och i sidotornens nischer har inrymts var sin profet, vilkas textband saknar identifierande namn.

Om vi inte med ledning av donators identitet hade dateringen given vore vi benägna att placera denna gravering i senare h ften av 1300-talet. Hela komposi-

tionen följer, som t.ex. Eichlers genomgång visar, en sekelgammal tradition, vars första bevarade nedslag vi m ter på gravplattan över det danska h rskarparet Erik Menved och drottning Ingeborg från 1319 (33). H r är figurerna placerade i en dubbelportal med sm nischer, men i motsats till vad som är fallet beträffande Henrikssarkofagen  r det h r fråga om entydig ytkonst. Närmare vår helgonbild kommer vi däremot på den plåt, som i tiden täckte biskop Niels Jepsen Ulfelts grav i Roskilde. Den tillverkades omkring 1395, året f r biskopens död, och har bevarats i en noggrann avritning utförd 1764 av S ren Abildgaard (34). Bilden h r visar samma blandning av liggande och stående som också präglar Sankt Henriks sarkofagpl t. Personerna har en dyna under huvudet, men framställs samtidigt stående, vilket också framgår av dr kternas veckfall.

På båda dessa plåtar m ter man försök att frigöra arkitekturen från ytan och figurernas skuggning eftersträvar ett intryck av rumslighet. Liksom också på en plåt av motsvarande slag från ca 1360, nu i British museum (35), är relationen mellan bildelementen mera finurlig  n logisk. Sm figurerna  r placerade framför sina nischer, medan Henrik inte kommer loss: kanten på hans gloria, som ser ut att vara en hinna utspänd på en ring har stannat innanför portalen, liksom också bakre partiet av mitran.  nglarnas vingar  r halvvägs innanför öppningen. Portalens torn tinnar n r ut över kantbanden, som i sin tur delvis täcker de två fyrpassen med vapens ldar och så vidare.

Gravören redogör detaljerat f r mönstret på m sshakens dyrbara sammet, men har inte helt klarat av textilens veckning; man påminns osökt om motsvarande scener på det s.k. Nykyrkosk pets målade scener i Finlands nationalmuseum. Också detta antas ju ha tillkommit på 1420-talet.

Ett detaljstudium övertygar om att Eichler har rätt i att hänföra dessa plåtar till en och samma verkstad. Det ålderdomliga intrycket förklaras av att »altes Formengut« kontinuerligt kopierades. Något skäl att, som Rinne, anta att mässhaken, mitran och kräkkan vore direkta avbildningar av verkliga föremål från Magnus Olais tid finns väl knappast (37).

Sidoplåtarna

Täckplåten på Sankt Henriks sarkofag är alltså mer eller mindre konventionell. Desto märkligare är sidoplåtarna med scenerna ur Henriks *vita*; man har någon gång talat om »Finlands Bayeux-tapet«. Skildringen börjar kronologiskt vid fotändan på biskopsbildens högra sida och går runt via sarkofagens huvud- eller västända och vänstra eller norra sida för att avslutas i öst med de två plåtar, som vid fotändan utgör dörrar till sarkofagens inre. Scenernas antal är 12, av vilka sex har bredden 51 cm, fyra bara 26 cm och de fyra gavelbilderna en bredd om 43 cm. Plåtarnas höjd är 51,5 cm.

Kompositionerna åtskiljs av knippepelare, prydda av krabbsörsedda fialer. De uppbär arkadbågar, som inramar scenerna – segmentbågiga, rundbågiga eller spetsbågiga beroende på kompositionens bredd, och med inskrivna klöverbladsbågar. Masverk och dekorativa figurer uppe i hörnen varierar; inte två är likadana. Det samma gäller de stansade mönster, främst med motiv hämtade ur växtriket, som på flertalet scener utfyller bakgrunden. Kontrasteffekten mellan denna ornamentik och figurskildringens realism är påfallande och tidstypisk. Rinne hänvisar beträffande vissa figurer till Meister Franckes Nykyrkoaltare (38), och man kan tillägga, att själva kompositionstekniken med sina diagonaler och överskärningar också gång på gång leder tanken dit.

Bilderna är följande

1. Segmentbågig inramning. Den svenska korsfararhären anländer till Finlands kust i två skepp. Det ena är bemannat av krigare i rustning och kung Erik med krona. Thordeman har genomgått rustningar och vapen (39). Rustningarna har välvt bröstpansar och kort skört, hjälmarna är av typen Hundsgugel. Vapnen är i huvusak klubbor och mer eller mindre långskäggiga yxor; konungen bär svärd. Alla är kortklippta och renrakade utom konungen, som till tecken på sin värdighet bär skägg (40). I typ är han en tvilling till den lybske Erik i Virmo kyrka från ca 1400 (41).

Utom fladdrande vimplar ses en större fana med riksvapnets tre kronor.

I det andra skeppet står biskopen åtföljd av klerker med tonsur. Den främste bär ett processionskors. Dessutom medföljer en kanik i den huvudbonadstyp som heter *almucia* (alltså inte någon kvinna, underförstått biskopens frilla, som det ofta har påståtts. Redan M.R. James preciserar »a canon in his almuce«) (42).

Skeppen ser ut att vara koggar, även om akterpartiet faller utanför ramen. I varje fall har de förkastell, råselgel och mastkorg.

På stranden har finnarna mött upp och förberett sig för kamp. De har samma slags rustningar som svenskarna, men fleras hjälmar är s.k. järnhattar och några är rena fantasifoster. Vapnen är yxor och enkla armborst, och sköldarna har en ålderdomlig form. Till en primitiv kanon bär en barfotaman fram stenar i en korg på ryggen och en annan kommer med pilar och spjut. Armborst har hängts upp på trädgrenarna.

Som motsvarighet till fanan med riksvapnet har den finska hären ett drakbanér och i bakgrunden ses en naken avgudabild med spjut och sköld på en kapitalförsedd pelare. Dessa två detaljer tar Matti Klinge upp

Sarkofagens sydsida, bild 1. Korsfararhären anländer till Finlands kust.

Sydsidan, bild 2. Finnarna besegras och mottar dopet.

i sin historiskt nyvärderande studie över »Östersjöväl- den«, där han uppfattar draken som symbol för ett tänkt sjöväld och statyn som en »Rolandssäule«, också den utvisande hednalandets »statskaraktär« (43) Det är knappast skäl att här kasta sig in i den spännande debatten kring dessa problem; för förf. förefaller det dock som om Klinge pressar sin tolkning av rätt allmänna konstkonventioner väl hårt.

2. Segmentbågig inramning. Överst utkämpas en strid mellan de två härarna. Nedtill döper biskopen de besegrade. Marken är bevuxen med glesa grästuvor. Vapnen kompletteras här med krumdolkar och spjut. Konungen bär krona över sin slutna hjälm samt utsi-

rad rustning och svärd. Också en annan man i första ledet har en liknande krona; han går till angrepp med spjut. En krigare bryter sönder en klubba. Någon tid måste ha gått före dopscenen nedtill på bilden, eftersom man har hunnit uppföra ett kapell. Framför en elegant svängd funt med ringformade kantprofiler och nod knäböjer de besegrade och biskopen vattenöser dem ur en ampull. En klerk bär den höga korsstaven, en annan sjunger ur bok och kaniken ber med lyfta händer de rituella bönerna.

3. Följande scen är uppdelad av en knippepelare och vardera hälften är inskriven i en spetsbåge, men båda bildfälten hör till samma scen. Biskopen, som skall

Sydsidan, bild 3. Erik den helige tar farväl inför återresan till Sverige.

Sydsidan, bild 4-5. Lalli dräper biskopens man och lyses i bann av biskopen.

stanna i Finland räcker den nu civilklädde, halvt knäböjande kungen händerna till avsked tvärs över pelaren (44). Uppe i de två innerhörnen ersätts masverket av dels en hopkrupen man i huva, dels en fågel. Synvinkeln ligger något lägre än i fråga om de två första scenerna, och då bakgrunden heller inte är uppfylld av spjut och standar uppstår en tom yta, som utfyllts med stansade mönster. På det högra bildfältet är detta ett rombnät med inskrivna nästan naturalistiskt flikiga blad grupperade fyrapassvis på slät botten. På det vänstra fältet består det täta mönstret av fyrblad.

Biskopen står jämte kaniken och en annan klerk, som bär hans stav, framför en kyrka, i vars takryttare en klocka är upphängd. Arkitekturen med sin trappa,

som leder upp till en portal med vimperg, och sina smala fönster kan svårligen tolkas som någon trogen avbildning av kyrkan i Nousis. – I det vänstra bildfältet väntar två skepp vid den höglänta stranden. De har hissat segel och dragit upp ankaret. Vattnet böljar under skeppen med samme virvlar som på bild 1, och gravören har tydligen varit den samme.

Någon stridsutrustning behövs inte mera, utan männen i konungens följe och i skeppen är civilklädda. Mansdräkten har kort kjortel och markerad midja samt täta knapprader; ärmarna påsar över armbågen men sitter åt över underarmen. Konungen har en lång ceremoniell kjortel. Flertalet män bär hatt med upp-vikt brätte eller strutformig huva.

Sarkofagens västgavel, bild 6. Lalli dräper biskop Henrik. Mitran har fallit av den döde och Lalli tar på sig hans biretta.

Sarkofagens västgavel, bild 7. Lallis hemkomst. Då han tar av sig biskopens huvudbonad följer huvudsvalen med.

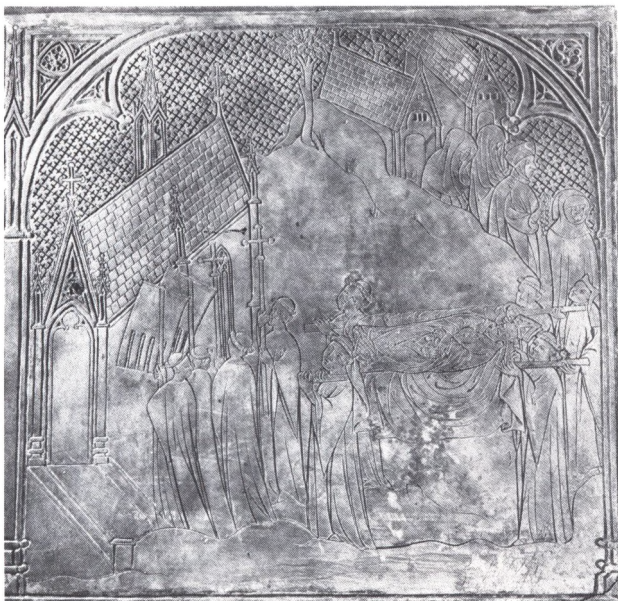
4-5. Två scener i spetsbågiga inramningar, med ordningsföljden från vänster till höger. Lalli dräper biskopens civilkädde man, som förgäves lyft sitt svärd till försvar men intet förmår mot Lallis yxa. Hans dolk och den remomlindade svärdsskidan ligger på marken. Biskopen står framför en kyrka och uppläser exkommuniceringen av dräparen. Bakom biskopen ses två klerker, av vilka den som håller biskopens kräkla bär mantel med påsydda gråverkssvansar.

Uppe i inramningens innerhorn finns hopkrupna, fint graverade drakar. Också på dessa scener är bakgrunden uppfylld av dekorativa mönster, av vilka det högra upprepar det angränsande fyrbladsmönstret och det vänstra är ett rombnät, där varannan ruta har

inskrivna blad i likhet med bild 3 och varannan ett granatäpple. Marken liknar de tidigare bildernas, men här ingår även träd i landskapsbilden. Det ena är en frodig ek med stora ollon. Hela graveringsarbetet är av högsta klass.

6-7. Västgavelns två bilder med rundbågiga inramningar; på grund av gavelns bredd har pelaren mellan kompositionerna fått plats för något tegelmurning och upptill för tre nischer i stället för en. Båda bilderna omfattar två etapper av ett och samma skeende.

På bild 6 ses Lalli höja sin yxa för att utdela det dödande slaget mot biskopen, som därinvid strax faller död till marken. Hans mitra har ramlat av och Lalli

Sarkofagens nordsida, bild 8. Sankt Henriks lik bärs till kyrkan i Nousis.

Nordsidan, bild 9. Biskopens lik läggs i sarkofagen inne i kyrkan.

sätter *birettan*, som fanns under den, på sitt eget huvud. På bild 7 kommer Lalli hem och möts i hemmets dörr av sin hustru Kerttu (Gertrud), som bär vil och viv samt förkläde över den fotsida kjolen. Hon synes ställa all balladdiktningens kärnfråga »Varför är din yxa så blodig, käre husbond min?«, medan enligt legenden Lallis svar avviker från de gängse: han säger sig ha nedlagt en björn. Bredvid dem ser vi Lalli ta av sig *birettan*, varvid huvudsvålen medföljer. Detta skulle man nog inte förstå om legenden inte hade upplyst om det. Kerttu lyfter förfärat händerna mot höjden. – Parets hem är ett sadeltäckt hus, med skorsten över sin eldstad.

Bakgrundsdekorationen är av samma förnämliga

kvalitet som på de tidigare bilderna. På bild 6 består den av en fritt slingrande vinranka med druvor och på bild 7 av ett rombnät vars rutor avgränsas av breda band med rundlar. I skärningspunkterna finns rosetter och i rutorna inskrivna sjöblad grupperade fyrpassvis.

Däremot avviker graveringen av figurerna iögonfallande från de tidigare bildernas. Gravören har använt en kraftigare stickel och strävat till en starkare plasticitet än den man som framställde de tidigare scenerna. Marken bär ett grovt grässlag, där stråna försetts med tvärgående striering. Husets segmentbågiga dörr med rundfönstret ovanför och det firsidiga fönstret i sidoväggen har givits en viss djupdimension.

Också Lallis dräkt avviker beträffande detaljerna; så

markeras t.ex. hans mjuka fotbeklädnad knappast alls, och bältet sitter annorlunda och uppbär en väska, som inte förekommer på föregående bilder. Textilmönstren på biskopens dräkt är grövre än förut o.s.v. – Till avvikelserna från legenden hör naturskildringen, som inte beaktar att Henriks dödsdag inföll mitt i strängaste vinter.

8. På nordsidan återkommer igen samme gravör som gjort figurerna på sarkofagens sydsida. I en segmentbågig inramning skrider biskopens liktåg till kyrkan i Nousis. Det starkt kuperade landskapet kan bero på beställarens anvisningar, liksom också möjligen den bro som leder fram till kyrkans gavelportal (här kan man dock tänka sig att det är fråga om en trappa, men att gravören glömt bort att markera trappstegen). Processionen passerar två hus, som ligger med gavlna mot vägen som vid en tänkt gata. De har nästan rundbågiga dörrar i gaveln och små firsidiga fönster. På det ena huset dörr ses en enkel låsplåt med ett litet nyckelhål. Husens skorstenar, den ena vid gaveln och den andra mitt på taket, talar snarare om köpstadsförhållanden än om landsorten, där murade skorstenar knappast ännu vid början av 1400-talet förekom, åtminstone inte i Finland.

Kyrkan har en portal med hög vimperg, fialprydda småtorn och ett torn eller takryttare, där man genom de öppna luckorna ser två vilt svängande klockor; någon övertygande likhet med Nousis kyrka kan ej iaktas (49).

I processionen går främst två klerker med banér och två med kors. Båren, på vilken den döde biskopen ligger på ett stort draperat bårkläde, bärs på skuldrorna av fyra andra klerker, och bakom dem skrider kaniken. Därefter följer en äldre man i kåpa och huva och en yngre i hatt och moderiktig, på skuldran knäppt man-

tel samt radband i händerna; sist följer två djupt beslöjade kvinnor. Bakgrundsmönstret är sammansatt av små tätt placerade fyrblad.

9. Liksom på sydsidans tredje bild går skildringen här över två spetsbågigt inramade bildfält, åtskilda av en knippepelare. I de två innerhörnen upptill har inpassats en enkelt graverad drake och ett s.k. dubbeldjur *en face*. Biskopen läggs inne i kyrkan i en sarkofag av samma slag som den verkliga. Trots den enhetliga scenen, som sträcker sig tvärs över mittpelaren, är bakgrunderna i de två fälten sinsemellan olika. I båda fälten består dekorationen av ett rombnät, som bildas av band med rundlar och fyrbladiga rosor, men romberna utfylls av fyrblad av olika karaktär, och den vänstra bildens grund är fint scrafferad.

Kaniken och sju andra klerker omger sarkofagen och är engagerade på olika sätt i ritualet. De framförande har framställts knäböjande för att göra bilden överskådligare. En bär processionskorset, en ett ljus jämte uppslagen bok, och ur bok sjunger eller ber också tre andra. Kaniken och en av de övriga lägger biskopen till rätta, möjligen inför den sista smörjelsen. Av övriga närvarande bär några huva och/eller hatt, genom en persons ärmhål i den vida kåpan skymtar en åtsittande dräkt med dyrbart bälte, någon läser ur bok och någon ber rosenkransen.

Sarkofagens sidor är prydda med graverade plåtar, där inom segmentbågar med inskriven klöverbladsbåge avbildas stående sörjande, s.k. pleuranter på mönstrad bakgrund. En läser ur ett papper, en annan, *en face*, ber rosenkransen.

10-11. Två scener ur samma legend: ett par föräldrar begråter sitt döda barn och det väcks till liv igen genom helgonets förbön. Scenernas inramningar är

Nordsidan, bild 10-11. Ordningsföljden är här från höger till vänster. Illustrationer till en henrikslegend: föräldrar begråter sitt döda barn, som vaknar till liv på helgonets förbön.

Nordsidan, bild 12. Sankt Henriks avhuggna finger med biskopsringen återfinns på ett isflak i Kjulo träsk.

spetsbågiga och de åtskiljs som vanligt av en pelare; uppe i innerhörnen har inplacerats två hopkrupna figurer sedda från ryggen. Dessa scener ursprungliga placering är i viss mån osäker, eftersom de på 1700-talssticket efter Alstrins teckning flankerar den bild, som nu är den sista i raden på nordsidan av sarkofagen (46).

På bild 10 står två sörjande föräldrar bredvid ett redan svept barnlik, som ligger på marken. Man lägger märke till faderns fotsida dräkt med knäppt liv och höftbälte med dolk, samt till moderns modefrisyr, som samlats till två knutar vid tinningarna under det korta doket. Bakgrunden utfylls av en slingrande blad-

ranka med ställvis inpassade fyrbladiga rosetter, allt på slät grund.

På bild 11 knäböjer föräldrarna och åkallar den helige biskopen, som syns i en molnkrans mot en stjärnhimmel. Teologiskt helt renlärigt är att Kristus avbildas i en molnkrans ännu högre uppe: det är han som hör de böner den helige förmedlar och handlar därefter. Ty nere på marken sätter sig barnet levande upp i sin avkrängda svepning. Nedanfö molnen uppfylls bakgrunden av en naturalistisk vinranka med rika druvklasar.

12. Segmentbågig inramning. På våren efter dråpet

Sarkofagens östgavel, bild 13. Miraklet med den klenrogne prästen i Sandhem, vars plötsliga sjukdom botas genom helgonets ingripande.

finner en blind far och hans son vid en rodd på Kjulo träsk en korp, som på ett isflak hackar i biskopens avhuggna finger. Lalli hade förgäves sökt lösgöra biskopens ring och därför huggit av fingret, men tappat det. Den blinde återfår genom beröring med fingret sina ögons ljus. Mellan strandens träd ses en stämningsfull stjärnhimmel. Träden står redan fullt utslagna och bär ollon eller frukt. De utgör – liksom det lejon som smyger bak träden – ett ytterst exotiskt inslag i det finländska landskapet, medan en räv längre mot vän-

Sakofagens östgavel, bild 14. Fromma sällfångare i sjönöd räddas av Sankt Henrik.

ster verkar mera hemtam. Den relativt stora roddbåten är kravell- och inte klinkbyggd, och även årtullen är av en typ som först senare uppträder i Norden (47).

13-14. Östgavelns dörrplåtar har i likhet med västgavelns plåtar rundbågsramar och uppvisar samma relativt grova graveringsteknik. Vi kan jämföra grästuvorna, vågorna som saknar virvlar och figurernas anletsdrag och måste dra slutsatsen att samme gravör förfärdigat båda gavlarnas figurscener.

En annan inbördes likhet är att båda gavlarnas bilder består av två etapper i ett och samma skeende. Här är det igen fråga om henriksmirakler.

På bild 13 försiggår skeendet inomhus i Sandhems prästgård i Västergötland, i två rum under ett och samma tak med trappgavel över fönstret. Inne i rummen hänger draperier framför fönstren, och inredningen är ordnad diagonalt: ett matbord i det ena och en säng i det andra rummet.

Vid matbordet betvivlar sandhemsprästen Sankt Henriks helighet och vägrar att tillsammans med åbo-biskopens tjänare Gudmund dricka till den helige biskopens ära. Matbordet har en duk med vävda bårder och där finns tallrik och kanna, kniv och skål. I det andra rummet ligger den tvivlande prästen i svåra plågor på sin bädd och blir tvungen att anropa Henrik, som ses uppe i hörnet i en molnkrans, till ytterlighet förenklad. Sängen har krenelerade gavlar och dynan är prydd med vävda band och tofsar.

På östgaveln, bild 14 skildras ett annat mirakel. Säl-fångare från Kumo är ute i sina koggar (!) och råkar i sjönöd. Man ser hur en båt sjunker med bruten mast och djävlar är redan på väg för att ta hand om fångstmännens själar. I en annan båt anropar de nödställda emellertid Sankt Henrik och räddas. Bakgrunden över det lågt placerade havet är fylld av tätt ställda fyrbladblommor.

Vi har i det föregående instämt med Eichler om att gravplåtarna med stor sannolikhet kan tillskrivas en och samma storverkstad, eventuellt i Brügge. Vi har också kunnat konstatera, att åtminstone sidoplåtarnas gravering utförts av två skilda konstnärer. Däremot kan man inte urskilja några tekniska skillnader vad beträffar de dekorativa bakgrundsmönstren. Svårare är det emellertid att ta ställning till frågan om någon

av dessa gravörer även arbetat på täckplattan. Redan dess varierande figurstorlek, som förutsätter användning av olika grova gravsticklar, försvårar analysen. Kunde man eventuellt spåra en viss likhet mellan anletsdragen hos biskopens tjänare Gudmund på den ena dörrplåten och biskop Magnus Tavast på täckplåten? Men hela stilen är på täckplåten så traditionell, att en jämförelse med de fritt formade sidoplåtarna blir hart när ogörlig.

Man får tänka sig att beställningen brådskade, och att ett så omfattande arbete fick fördelas på flera händer eller att partier kanske gavs ut åt underleverantörer. Först skulle väl dock beställaren ha beretts tillfälle att granska ritningarna? Med tanke på tidens kommunikationer kan detta vara en delförklaring till den retardation t.ex. beträffande dräktskick och vapen, som Thordeman konstaterar, om vi utgår från att monumentet först kom på plats år 1429.

Programmet har givetvis uppgjorts av beställaren, som valt de lämpligaste scenerna ur den kyrkliga legenden, sådan den återges i breviariets läsningar eller t.ex. i *Scriptores Svecicarum medii aevi* II (48) Den folkliga tradition, som avspeglas i den i stort sett samtidiga »Piispa Henrikin surmaruno« (Biskop Henriks dödsruna), kommer inte till uttryck på sarkofagen. Orsaken till Lallis vrede skulle nämligen ha varit att biskopen gästade hans gård i hans frånvaro och därvid tagit öl och bröd. Det var alltså spannmåls- och humletiondet det var fråga om, och det var kanske en verklig »skattebjörn« Lalli nedlade? (49)

Däremot kan man givetvis avvisa varje tanke på att några egentliga ritningar skulle ha emanerat från kyrkligt håll i Finland. Byggnaderna på sarkofagens bilder är typiska konstkonventioner, roddbåten av en typ som tillverkats på kontinenten. Okunskapen om lokala

förhållanden tar sig stundom rentav roande uttryck. Så kan man knappast tänka sig att kumoborna jagade säl från kogg! Beträffande skogens fauna kan man heller inte annat än citera M. R. James med anglosaxisk humor svarvade sats (50): »Among the trees in the background is one of those lions of which Finland may be supposed to be as justly proud as is Iceland of its snakes ...«

Noter

1. Juhani Rinne 1932 är en diger monografi om helgonet och hans kult i Finland och har en omfattande bibliografi. Se även Olga Alice Nygren 1945, s. 191-197 samt *KLNM* 1961, sp. 452-460 jämte där anförd litteratur.
2. Kauko Pirinen 1985, s. 453.
3. *KLNM* 1961, sp. 453.
4. Olavi Tapio 1969.
5. Lars-Ivar Ringbom 1952, s. 225.
6. Jarl Gallén 1972, s. 37.
7. Marta Hirn 1952, med omfattande bibliografi och rikliga citat.
8. Marta Hirn, 1952b, s. 252-262.
9. Se diverse handlingar i museiverket, Byggnadshistoriska avdelningens arkiv.
10. A. C. Bouquet 1967.
11. Bouquet 1967, s. 8.
12. *KLNM* V 1960, sp. 436.
13. Hans Eichler, 1933, s. 212.
14. Hirn 1952 genomgår alla tidigare uttalanden om Sankt Henriks grav. Om det Palmsköldska fragmentet och publiceringarna därav se s. 44-45.
15. Hirn 1952 s. 46. Det synes ha varit historikern Johannes Messenius som var upphovsmannen till det senare ofta upprepade misstaget. Beträffande Peringsköld se s. 48-52.
16. Jfr den synnerligen detaljerade analysen av dräkter och rustningar hos Bengt Thordeman. Se även A. Maliniemi i *KLNM* 1961 och Hirn 1952, s. 77 not 4, med hänvisning till uttalande av Maliniemi om sarkofagtextens ålder.
17. Eichler 1933, s. 203, 218.
18. Eichler 1933, s. 207.
19. Avbildas t.ex. hos Hirn 1952, s. 49.
20. På sin styvfar professor Algoth Scarins åtgärd. Se Marta Hirn 1939.
21. (Emil) N(ervander) 1874.
22. M. R. James 1903. Vol. 10:3, s. 215-222.
23. Rinne 1932, s. 244-257.
24. Gallén 1972, s. 33-35.
25. Gallén 1972, s. 38.
26. Bo Lindberg 1978, s. 56.
27. Museiverket, Historiska byråns topografiska arkiv. Utlåtande av prof. Adolf Metzger, Åbo akademi 27.1. 1961. Se även Tove Riska 1961, s. 243.
28. Hirn 1952b, s. 257 och 264.
29. Se t.ex. Hirn 1952b, s. 263.
30. Rinne 1932, s. 250.
31. Riska 1961, s. 35 och 234.
32. Både Sigfrid och Elin av Skövde identifierade redan av James 1903, s. 218.
33. Francis Becket 1926, s. 258.
34. Becket 1926, s. 259. Likheten påpekades redan av Emil Nervander 1907.
35. Eichler 1933, fig. 5.
36. Eichler 1933, s. 207.
37. Rinne 1932, s. 255-257.
38. Rinne 1932, s. 254.
39. Thordeman 1952, s. 241-246.
40. Kustaa Vilkuna 1977, s. 120-121.
41. Riska 1961, s. 33.
42. James 1903, s. 219.
43. Matti Klinge 1984, s. 48 och 56.
44. James 1903, s. 219 föreslår redan denna tolkning.
45. Jfr Rinne 1932, s. 252.
46. Hirn 1939, s. 52.
47. Utlåtande av museiintendent Janne Vilkuna till förf. 22. 12. 1988.
48. Återgivna av Nervander 1874. Hela liturgin med översättningar till finska hos Rinne 1932, s. 212-230.

49. Se t.ex. Klinge 1984, s. 75-76.

50. James 1903, s. 220.

* Foto av bild 1-14 är tagna 1989 av P. O. Welin för museiverket.

Litteratur

Francis Becket, *Danmarks Kunst II*. København 1926.

A. C. Bouquet, *European Brasses*. London 1967.

Hans Eichler, »Flandrische gravierte Metallgrabplatten des XIV Jahrhunderts.« *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlung*. Vierundfünfzigster Band IV. Heft. Berlin 1933.

Jarl Gallén, »Till historien om St Henriks relikver och deras grav i Nousis.« *Finskt Museum* 1972. Helsingfors.

Marta Hirn, »Laurentius Alstrins teckningar av St Henriks kenotafium i Nousis.« *Finskt Museum XLVI* 1939. Helsingfors.

Marta Hirn, »St. Henriks kenotafium i Nousis kyrka. Vad man under äldre tider vetat om detta monument och hur man tagit vård om det.« *Finskt Museum LIX* 1952. Helsingfors.

Marta Hirn, »Hur man under 1800-talet tagit vård om S. Henriks kenotafium i Nousis.« *Corolla in honorem C. A. Nordman*. Helsinki-Helsingfors 1952.

M. R. James, »The Sepulchral Brass of St. Henry of Finland.« *Proceedings of the Cambridge Antiquarian Society* N: o XIII 1903.

Matti Klinge, *Östersjövålden*. Helsingfors 1984.

Bo Lindberg, »Bildkonst och konsthantverk.« *Konsten i Finland*. I. Medeltiden. Helsingfors 1978.

A. Maliniemi, »St. Henrik.« *Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk Medeltid*. Helsingfors etc. 1961.

(Emil) N(ervander), »Sankt Henriks sarkofag i Nousis kyrka.« *Finska Fornminnesföreningens tidskrift I*. Helsingfors 1874.

Emil Nervander, »Ännu en gång St. Henriks grafplatta i Nousis samt dess forna motstycke i Roskilde i Danmark.« *Suomen Museo-Finskt Museum* 1907.

Olga Alice Nygren, *Helgonen i Finlands medeltidskonst*. *Suomen Muinais- muistoyhdistyksen aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens tidskrift XLVI*. Helsingfors 1945.

Kauko Pirinen, »Piispa ja lähetyspiispa Suomen lähetykskaudella.« *Pastor et Episcopus Animarum. Missiologian ja ekumeniikan seuran julkaisu/Annals of the Finnish Society for Missiology and Ecumenics* 47. Vammala 1985.

Lars-Ivar Ringbom, »Sankt Henriks gravkyrka i Nousis.« *Corolla in honorem C. A. Nordman*. Helsinki-Helsingfors 1952.

Juhani Rinne, *Pyhä Henrik, piispa ja marttyyri*. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXXIII*. Helsinki 1932.

Tove Riska, *Mynämäen rovastikunta*. *Suomen Kirkot-Finlands Kyrkor* 2. Helsinki 1961.

Olavi Tapio, *Nousiaisten Pyhän Henrikin kirkko*. Turku 1969.

Bengt Thordeman »Dateringen av Sankt Henriks kenotaf i Nousis.« *Corolla in honorem C. A. Nordman*. Helsinki-Helsingfors 1952.

Kustaa Vilkuna, »Handschriftens illustrationer.« *Codex Aboensis*. Kommentarer och översättningar. Helsingfors 1977. Parallellt även på finska och engelska.